

ISLAMONLINE.UZ

adabiyot

Адабиёт

**Гётенинг "Фауст" фалсафий фожиаси
Маърифат даврининг синтези**

Иоганн Волфганг Гёте – янги давр немис адабиётининг асосчиси. Бу кўп киррали, иктидорли инсон адабиёт ва фанда сезиларли из колдирди. Гёте ижоди ўша давр замонавийлигининг энг мухим тенденциялари ва карама-каршиликларининг аник аксидир. "Фауст" фожиаси Гётенинг шох асарига айланди, унда муаллиф умуминсоний кадрятлар, инсон учун тинимсиз фаолиятга асосланган хаёт мазмуни хакидаги фикрлари билан ўртоқлашади, хатто бу фаолият фожиали хатоларга олиб келса хам. "Фауст" фожиаси "Арши алъодаги дебоча" билан бошланади, у ерда Худо ва Мефистофел ўртасида худди фалсафий мунозарага ўхшайдиган сухбат бўлиб ўтади.

Сухбатда биринчи марта Фауст номи тилга олинади, уни Худо ўзининг содик кули сифатида мисол килиб келтиради. Мефистофел Худони тажриба ўтказишга ишонтиришга муваффақ бўлди ва Фаустни судралиб юришга ва "тупрокка коришиб барбод бўлиши" га ваъда берди. Бу бахсда Худо инсонга оптимистик карашнинг ташувчиси хисобланади ва Мефистофел ўзини инсоний одоб ва ақл-идрокка ишонмайдиган шубха билан карайдиган одам каби тутди. Мефистофел ерга жўнайди. Яхшилик ва ёмонликнинг, буюк ва ахамиятсиз нарсаларнинг улкан кураши бошланади. Доктор Фауст комусий олим бўлиб, халк хурматида сазовор бўлса-да, илм-фандан, хақиқатни кашф этиш имкониятидан қўнгли колган эди. Рухий бўшлик Фаустни сеҳрга мурожаат қилишга ундайди, лекин у чакирган руҳдан жуда қўркиб кетди. Тез орада Фаустнинг хонасида Мефистофел пайдо бўлади. Мехмон инсоннинг заиф томонлари, борликнинг кадрсизлиги устидан кулиб, худди Фауст азоби қаърига кириб кетаётгандек бўлади. Мефистофел Фаустга ҳаётнинг барча қувончларини очиб беришга ваъда беради, лекин бир шарт билан: агар Фауст гўзал дақиқани тўхтатишни сўраса, унинг руҳи Мефистофелнинг мулкига айланади. Ва улар саёҳатга чиқишади. Мефистофел ёвуз доноликнинг тимсолидир. У инсон табиатини яхши билади ва унинг заиф томонларидан қандай фойдаланишни ҳар қимдан ҳам яхшироқ билади. Фауст эса, инсон ҳаётининг маъносини излаш, ўз тажрибаси ва кечинмалари ҳақида қайгуради, лекин у севги афсунига қарши тура олмайди. Аммо севги Фаустга бегубор бахт туйғусини бера олмайди ва саёҳат давом этади. Фауст умрининг охирида борликнинг маъносини тушунишга яқинлашади. Унинг назарида у одамларга бегараз хизмат қилишдан иборатдек туюлади. Сўқир Фауст вафот этади ва унинг ўлмас руҳи осмонга қўтарилади. Мефистофел илохий ва дунёвий ўртасидаги абадий бахсда яна бир бор мағлуб бўлганини тушунади. "Фауст" фожиасини маиший ҳаётга оид драма сифатида эмас, балки фалсафий-ахлокий-ахлокий асар сифатида қўриб чиқиш керак, уни бизнинг замонамизга, умид ва қайгулари билан инсоният келажагига ҳам боғлаш мумкин. Фауст ва Мефистофел ўртасидаги зиддият абадий мавжуд, чунки бу ҳар бир инсонда яшайдиган яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашдир. Бугунги кунгача доктор Фаустнинг тўхтамаслик, уйкуга кетмаслик ҳақидаги чакириги долзарб бўлиб қолмоқда, ташки дунё билан бирга ҳаракат қилиш, ўзгариш ва бойиш керак:

Қимки эрк, озодлик учун кун сайин
Ўзини курашга ташласа тайин,
Шу йўлни мардона ўтолса босиб,
Эрку озодликка ўша муносиб!

Гёте абадий изланиш ва ўз устида абадий ишлаш орқали инсониятнинг янада ривожланишини, руҳнинг нафакат жисмоний, балки руҳий ўлим устидан ҳам галабасини қўрди.

Гапинг тўғри, аммо тоат усулин
Бажо этар кулинг гоят турфа хол,
Унинг гизоси не — тушуниш махол.
У курашни севар — ошадир довон,
Йирок манзилларни қўзлар доимо.

Истар — юлдузларин узатсин осмон,
Ер эса бахш этсин туганмас сафо
Ва лекин хар нечук бўлса комрон —
Таскин топа олмас у кўнгил асло

Гёте «Фауст»

Маърифатнинг нотинч даври унинг кахрамонлари – жахолатга, пассивликка, ўрта аср вахшийлиги ва хурофотига карши чиккан исёнчиларни тугдирди. Бундай кахрамонлар илгор ёзувчилар ва улар ишлаб чиккан образлар эди. Улар инсоннинг озодлиги ва мустакиллиги учун курашдилар, эски тартибга ўзларининг адолатли газабларини очдилар. Бу ёзувчилар орасида немис шоири И. В. Гёте ҳам бор эди. У ердаги аклнинг галабасига чин дилдан ва катъий ишонди ва бу ишончни ўзининг энг буюк асари - "Фауст" фожиаси кахрамони тимсолига киритди.

Фауст хакидаги афсона ёшлик чоғидан Гётенинг эътиборини тортди. Бу инсонга, унинг фикри кучи ва буюклигига бўлган ишончни акс эттирди. Шоир хар кандай кийинчилик ва васвасаларни енгиб ўтиб, юксак максадига эришиш учун ишонч билан олдинга интилаётган инсон киёфасига якин эди. Фауст табиат ва хаёт сирларини тушунишга хар кандай йўл билан интиладиган мутафаккирнинг бир тури эди. Бу хусусиятларнинг барчаси ёзувчи томонидан ўз кахрамони образини яратиш учун асос килиб олинган. Фаустнинг характери жуда мураккаб ва карама-карши, унинг рухи доимо шубхалар билан азобланади, илхом унинг калбида кайгу ва норозилик билан алмашади. Хатто ўзи "овлок тош кулба" билан таккослаган идорасининг атмосферасига назар ташласак ҳам, биз кахрамон "эркинликка, кенг дунёга" кочишга интилаётган ўша тор, хавоси бузук доиранинг аксини кўраимиз. У хакикатни билишни, табиат конунларини ўрганишни орзу килади, аксинча уни "бебаколик ва ахлат" куршовида колишга мажбур килади". Ўша даврдаги фанлар ўлик эди, улар Фаустнинг кизикувчан онгини ташвишга солган саволларга жавоб бермадилар. У сеҳр-жодуда ҳам ўз муаммоларига ечим топа олмайди. Фауст хакикатни билиш йўли осон бўлмаслигини билади, лекин шунга карамай, билимга чанкоклик билан бу йўлга чиқади.

Кахрамоннинг баҳор байрамида пайдо бўлиши сахнаси хаёт, кувонч ва табиатни жонли идрок этиш билан канчалик тўлганини кўраимиз. У "хавоси бузук, дим шаҳардан далага, нурга" кочишга интилаётган одамларнинг тирилишини хис килади. Бундай кайфият ва мухит Фаустнинг рухий холатига жуда якин. Ахир, у нафакат дунёни билишни, балки бошка одамларга билим нуруни ҳам олиб келишни хохлайди. Бу унинг Инжил – энг машхур ва мухим китоблардан бирини она тилига таржима килиш истагининг сабаби. Аммо бу ерда шубхалар уни тўхтатади. "Бошида калом бор эди, калом эса Худо эди", дейилади бу китобда. Аммо кахрамон эътироз билдиради: "Мен сўзни жуда юкори кадрлай олмайман". У ишонч билан матнни алмаштиради: "Амал – бу борликнинг бошланиши". Ва бу ибора унинг образининг асосий маъносини ўз ичига олади. Гёте олдинга узлуксиз харакат, доимий харакат, ижодий меҳнат гоёсини тасдиқлайди. Чунки факат шу холатда инсон ўзини ва атрофидаги дунёни билиши мумкин. Фауст эса, Н.Г. Чернишевскийга кўра, "... чукуррок хакикатга, тўлик хаётга мухтож, шунинг учун у Мефистофел билан, яъни рад этиш жоркали иттифок тузиши керак". Айнан Мефистофел билан тўкнашувда, у билан тортишувда, унинг нотўгрилигини исботлашга уринишда кахрамоннинг характери ривожланади. У бир жойда туролмаслигини

тушунади, тинчлик топа олмайди ва лахзани тўхтатишни хохламайди. Изланиш ва билим олишга чанкок бўлган Фауст абадий олга интилади.

Ажабо, шайтондан хайр ила эхсон!
Не бера олардинг менга, бечора?
Билармисан, нелар истайди инсон?
Унинг орзуларин тушунсанг зора!

- жавоб беради кахрамон ўз интилишларини тубан лаззатлар гирдобидида чўктирмокчи бўлган васвасачига. Фауст хеч қачон тинчлик ва коникиш васвасасига берилмасликка касам ичади:

Шунча лазиз бўлса сен берган таом,
Мен ўшал неъматга огушта бўлсам,
Лаззат тўшагида олсаму ором
Шухрат гултожида шавкларга тўлсам,
Унутсам оламини, майлига ўлсам,
Майли ўша онда мени олса ер.

Ха, Фаустнинг йўли огир, уни доимо янги иллюзиялар чулғаб олади, кейин эса изсиз йўколади; уни муваффақиятсизликлар ва умидсизликлар таъкиб қилади. Аммо, барча синовлардан ўтиб, барча васвасаларга қаршилиқ кўрсатиб, кахрамон порлок келажакка, инсон онгининг қучига, инсон рухининг қучига ишончини йўкотмайди. У тараккиётга эришиш учун факат юкори интилишлар ва орзулар етарли эмаслигини тушунади. Олтин аср учун курашиш керак, чунки

Кимки эрк, озодлик учун кун сайин
Ўзини курашга ташласа тайин,
Шу йўлни мардона ўтолса босиб,
Эрку озодликка ўша муносиб!

Одамлар ўзларига ишонишлари ва факат ўз қучларига, "эркин меҳнатларига" таянишлари керак - бу Фаустнинг ҳулосаси. Гёте яратган образ жаҳон маданиятига "абадий образлар"дан бири сифатида кирди. Муаллиф ўз ижоди билан одамларда барқамолликка интилишни уйғотишга, жасорат, кадр-қиммат, матонат ва фаолиятга чанкок авлодни шакллантиришга ёрдам беришга умид қилган. Умрининг охиригача у инсонга, юксак тақдирига ишончини йўкотмади.

Буюк француз инқилоби билан яқунланган XVIII аср шубҳа, ҳалокат ва инкор, ақлнинг ҳурӯфот ва бидъат устидан, цивилизация ваҳшийлик устидан, инсонпарварлик зулм ва адолатсизлик устидан галаба қозонишига эҳтиросли ишонч белгиси остида ривожланди. Шунинг учун тарихчилар буни маърифат даври деб аташади. Маърифатпарварларнинг мафқураси қадимги ўрта аср турмуш тарзи қулаган ва ўша давр учун прогрессив бўлган янги, буржуа тартиби шаклланаётган даврда галаба қозонди. Маърифатпарварлар маданий ривожланиш, ўзини ўзи бошқариш, эркинлик гояларини қизгин ҳимоя қилдилар, омма манфаатларини ҳимоя қилдилар, феодализм бўйинтуругини, черковнинг мутаассиблиги ва консерватизмини лаънатладилар.

Вокеаларга бой давр ўз даҳоларини – Францияда Вольтер, Дидро, Руссо, Россияда Ломоносов, Германияда Шиллер ва Гётени дунёга келтирди. Уларнинг қахрамонлари – аср охирида Дантон, Марат, Робеспьер Париждаги инқилобий Конвенция минбарларига кўтарилишди.

Даврнинг бадиий диди хилма-хил эди. Архитектурада хали ҳам дабдабали барокко хукмронлик киларди, сахнадан Расин ва Корнил фожиаларининг Александрия шеърлари янграр эди. Аммо қахрамонлари "учинчи табака" одамлари бўлган асарлар тобора оммалашиб борди. Асрнинг ўрталарида мактублардаги сентиментал роман жанри пайдо бўлди – ўқувчилар севишганларнинг ёзишмаларини хаяжон билан кузатиб, уларнинг кайгулари ва бахтсизликларини бошдан кечирдилар. Страсбургда эса адабиётга "бўрон ва хужум"номи билан кирган бир гуруҳ ёш шоир ва драматурглар пайдо бўлди. Уларнинг асарларининг қахрамонлари зўравонлик ва адолатсизлик дунёсига қарши ёлғиз ўзи чиққан жасур одамлар эди.

Гёте ижоди маърифат даврининг ўзига хос якуни, унинг изланишлари ва курашлари натижаси эди. Шоир ўттиз йилдан ортиқ вақт давомида ёзган "Фауст" фожиаси эса нафакат илмий ва фалсафий гоёлар, балки адабий йўналишлар ҳаракатини ҳам акс эттирди. "Фауст" даги ҳаракат вақти аниқ белгиланмаган, унинг доираси чексиз кенгайтирилган бўлса-да, бутун гоёлар мажмуаси Гёте даври билан аниқ боғлиқдир. Ахир, унинг биринчи қисми 1797-1800 йилларда буюк француз инқилобининг гоёлари ва ютуқлари таъсири остида ёзилган ва охириги сахналар 1831 йилда, Европада Наполеоннинг кўтарилиши ва кулаши, Реставрация содир бўлган пайтда ёзилган. Гёте фожиаси XVI асрда пайдо бўлган Фауст ҳақидаги халқ афсонасига асосланади. Унинг қахрамони исёнчи бўлиб, табиат сирларини билишга интилади, черковнинг кулларча бош эгиб итоат қилиш ва ювошлик гоёсига қарши чиқади. Ярим фантастик шаклда Фауст образи худди тарих йўналишини тўхтатишнинг иложи бўлмаганидек, одамларда бўғиб бўлмайдиган тараккиёт кучларини ўзида мужассам этган. Гёте немис ҳақиқатидан қоникмаган бу ҳақиқат изловчисига яқин эди.

Маърифатпарварлар, шу жумладан Гёте, Худо ҳақидаги гоёни рад этмадилар, улар фақат черков таълимотларини шубҳа остига қўйишди. Фаустда эса Худо дунёдан, яхшилик ва ёмонликдан устун турган олий ақл сифатида намоён бўлади. Гёте талқинидаги Фауст биринчи навбатда ҳамма нарса — дунё тузилишидан тортиб, ахлокий меъёрлар ва ҳулқ-атвор қоидаларига қадар савол берадиган олимдир. Мефистофел унинг учун билим воситасидир. Гёте давридаги илмий тадқиқот воситалари шу қадар номуқамал эдики, кўплаб олимлар Қуёш ва сайёралар ёки инсон кўзи қандай ишлашини, нима учун вабо эпидемияси борлигини ва инсон пайдо бўлишидан олдин Ер юзида нима бўлганлигини тушуниш учун ўз руҳларини шайтонга сотишга рози бўлишган. Фаустнинг исёни, унинг азоби, пушаймонлиги ва фаросати, бу фақат инсоният манфаати учун ишлаш одамни зериктириш ва умидсизликка дахлсиз қилади, буларнинг барчаси даҳолардан бири бўлган маърифатпарварлик гоёларининг бадиий тимсолидир.

Фауст образининг рамзийлиги

Фауст – тарихий шахс, афсонага кўра, сеҳр, "афсунгарлик", астрология билан ҳам шугулланган ўрта аср олими. Халқ афсонаси Фаустга билимга қучли ташналик, ҳар қандай "ўзгармас" ҳокимиятга нафрат, фикр ва ишлардан қўрқмаслик ҳислатларига эга деб ҳисоблаган. Гёте фожиасида дастлаб Фаустнинг инсоний индивидуаллиги

умумлаштирилади, бу образни рамзий килади. Жаханнамдан кўрмаган Фауст билим ва ер юзидаги хаёт кувончлари учун иблис билан битим тузади. Аклнинг жасорати унга табиат сирларини билиш ва тўлақонли фаол хаёт кечириш учун черков тақикларига карамликни жасорат билан бузишга имкон беради. Айнан маънавий жасорат Фаустни эркин инсоний фикрни тинимсиз излашнинг рамзига айлантирди. Фауст образи инсоннинг чексиз имкониятларига ишончни, хаётнинг маъносини билишга бўлган ёнаётган интилишни, мутлак интилишни, инсонни чеклайдиган чегаралардан ташқарига чиқишга интилишни ўзида мужассам этган. Изланиш жараёнида Фауст немис ижтимоий фикрининг тафаккурини енгиб, борлиқнинг асоси сифатида харакатни илгари суради. Гётеда яхшилик ва ёмонликнинг метафизик карама-каршилиги олиб ташланади – Мефистофел образида мужассамланган хар нарсага шубха билан караш Фаустга хақиқатни излашда ёрдам берадиган харакатлантирувчи кучга айланади. Яратилиш йўли вайронагарчиликдан ўтади – Гёте ўз даврининг тарихий тажрибасини умумлаштирган холда шундай хулосага келади.

Фауст тарихи умумевропа онги ривожланишининг барча боскичларини акс еттиради. Фауст фожиа бошида - Руссоизм давридаги Европа фикрини тавсифловчи боскичда - у француз маърифатидан хафсаласи пир бўлган. Шунинг учун у илм-фаннинг фойдасини жасорат билан рад этади ва шайтон билан битим тузади, хақиқий хаётга мурожаат килади. (Вагнер - бу педантик маърифатга сатира). Маргарита билан хикоя давомида Фауст табиат кўнига, хаёт ва хулк-атворнинг соддалигига бўлган сентиментал интилиши билан одатий руссоистга айланади. Иккинчи боскич - инкилоб бошлаган катта дунёга ўтиш. Германиядаги инкилоб даври санъатга мурожаат билан ажралиб турди. Аммо Гёте аллақачон "санъат даври" дан узоклашган, шунинг учун бу ерда унинг етарли эмаслиги кўрсатилган. Елена колдирган чойшаб - бу санъатнинг бузилишининг рамзи, Эвфорион - барча ер юзидаги нарсаларнинг мўртлиги рамзи. Аммо бу даврдан инсон рухи янгиланиб чиқди.

Денгиз эпизоди - бу инкилобдан кейин тез ривожланаётган технология тараккиётининг шоирона тасвирланиши. Аммо Гётедаги бу боскич гўзалликдан махрум. Мефистофел мешчанлик, дехконлар, Фауст йўлида ётган нарсаларга нисбатан тараккиётнинг иблисона томони рамзи сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, Гётенинг тараккиётга муносабати хақидаги саволга жавоб берилади.

Шу тарика, фожиа инкилобдан олдинги, инкилобий ва инкилобдан кейинги даврларда Европа жамиятининг маънавий ривожланиши ёдгорлигидир. Гёте инсон ва инсоният мавжудлигининг маъноси, тарихнинг мазмуни ва йўналиши хақида дoston яратди. Унинг "Фауст"и бадиий гоининг дадиллиги билан таассурот колдиради. Дoston кахрамони умуминсоний шахс, хақиқатни излаётган ва олдинга интилаётган инсоният тимсолидир. Гёте кахрамонни нафакат ўзига хос ижтимоий-тарихий шароитлар, балки бутун тарих, олам, коинот билан юзма-юз келтирди. Тарих ва коинот олдида инсон - бу гоининг жасоратида, даврнинг бурилиш нуктаси билан уйгонган инсон имкониятларининг чексизлигига ишонч пайдо бўлади, XVIII аср маърифатпарварларининг муносабатига хос бўлган тарихий оптимизм намоён бўлади.

Абу Муслим таржимаси

